

Ószerbia feltérképezése

Atanasovski, Srđan: Mapiranje Stare Srbije.

Biblioteka XX. vek – SANU Musicological Institute, Beograd, 2017. 216 oldal.

A kelet-közép-európai régióban időről időre a politikai nyilvánosság középpontjába kerülnek a nemzeti identitás egyes elemei, valamint a nemzeti narratívák kritikai értelmezésének (és újragondolásának) vagy azok erősítésének igénye. Ez talán fokozottan igaz déli szomszédunkra, Szerbiára, ahol a magyar–szerb történelmi megbékélésre irányuló állami és civil aktusokkal párhuzamosan, illetve azokat követően megkezdődtek a szerb–koszovói normalizációt célzó tárgyalások is. 2017-ben a szerb köztársasági elnök meghirdette az alkotmány szerint továbbra is Szerbiához tartozó, azonban *de facto* független Koszovó helyzetéről szóló társadalmi párbeszédet,¹ ami azonban mind Pristinában, mind Belgrádban számos politikai akadályba, ellenérdekeltbe, provokációba, sőt erőszakba ütközik. Ezzel párhuzamosan hosszú holtpon után újra megindultak a Macedónia státuszával és a „jószomszédi viszonytal” kapcsolatos kétoldalú tárgyalások Szkopje és Szófia, illetve Athén között. A recenzió megjelenésének idejére már eldőlt, hogy a 2018 januárjában még tárgyalás alá vett Felső-Macedónia, Új-Macedónia vagy Észak-Macedónia² nevekből végül az utóbbit fogadják el. A nemrégiben terítékre került konfliktusok kapcsán fokozott figyelem irányul a történettudományra is, melynek szerbiai áramlatai igen különböző módon viszonyulnak a fenti kérdésekhez. Ismét középpontban van a 19. századi történelem és Koszovó kérdése, amire egyes történészek, társadalomtudósok mint mítoszra,³ mások mint a nemzetet összetartó identitásképző elemre, úgynevezett fogadalomra (*kosovski zavet*) reflektálnak.⁴

Srđan Atanasovskinak, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Zene-tudományi Intézete kutatójának műve az antropológiai és társadalomtudományi fókuszú, Ivan Čolović antropológus által szerkesztett neves belgrádi *Biblioteka XX. vek* (Huszadik Századi Könyvtár) sorozatban jelent meg 2017-ben. Atanasovski könyve számos ponton kapcsolható a fenti kontextushoz, hiszen a mai Koszovó és Macedónia területére irányuló szerb nacionalizmus, nemzeti mozgalom aspektusait vizsgálja a „hosszú 19. század” második felében. A szerző a szerb népdalok gyűjtésén, irodalmi, zenei gondozásán, illetve recepcióján keresztül

¹ Vučić, Aleksandar 2017: Zašto nam je potreban unutrašnji dialog o Kosovu? *Blic* 2017. 07. 24. <https://www.blic.rs/vesti/politika/ekskluzivno-autorski-tekst-predsednika-aleksandra-vucica-za-blic-zasto-nam-je/v7xgl6q> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 10.

² Harun, Cero 2018: Spor Atine i Skoplja o imenu Makedonije nikad bliži rješenju. *Al Jazeera Balkans* 2018. 01. 16. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/spor-atine-i-skoplja-o-imenu-makedonije-nikad-bliži-rjesenju> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 10.

³ Lásd például: Čolović, Ivan 2016: *Smrt na Kosovo Polju*. Biblioteka XX. vek, Beograd.

⁴ Ković, Miloš 2017: Косовски завет је субверзивна идеја. *Политика* 2017. 10. 09.

kívánja bemutatni a Szerb Fejedelemségtől, illetve 1882-től Királyságtól délre eső területek, azaz Ószerbia (*Stara Srbija*) és Macedónia (*Macedonija*) szerbiai és osztrák–magyar monarchiabeli reprezentációját. Elsődleges forrásanyagát a 19. század végén és a 20. század elején gyűjtött szerb népdalok, azok átdolgozásai, a hozzá kötődő kulturális gyakorlatok dokumentumai képezik. A mű ötvözi a nacionalizmus kutatás és a zenetudomány módszereit, a kötet elején a nemzeti identitásról felállított, a túlnyomórészt a konstruktivista nemzetelméleteken alapuló téziseit a forrásul szolgáló zeneművek elemzésével támasztja alá.

Az elemzés központjában Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia szerb nyilvánosságában ószerbiaiként és macedóniaiként elismert népdalok állnak. E két eredetmegjelölés elsősorban nem egy földrajzilag egyértelműen körülhatárolható helyre, hanem a szerb nacionalizmus által megkonstruált magterületre (*core territory*, George W. White nyomán) vonatkozik. Ószerbia és Macedónia a 19. század eleje óta a szerbség értékeit leginkább kifejező helyekként jelentek meg, melyek megteremtették, illetve megjelenítették a középkori szerb államiság (Dusán cár birodalma, a nemzet bölcsője) és a kortárs nemzeti mozgalom közti kapcsolatot, folytonosságot (6–7). A koszovói, ószerbiai és macedóniai magterület azonban nemcsak kulturális szimbólumként, hanem a nemzeti expanzió tárgyaként is értelmezendő. A Šumadija régiótól délre fekvő területek feletti nemzetállami szuverenitás kérdése végigvonult a 19. századon, a függetlenné váló Szerbia, illetve a szerb szervezetek a század második felétől tudtak a meggyengülő Oszmán Birodalom e régióiban kulturális, oktatási, illetve politikai tevékenységet kifejteni, párhuzamosan egyéb rivális (elsősorban bolgár) nemzeti törekvésekkel (44).

A „szerb magterületek” túlnyomó része a keleti válság; a szerb–török háború (1876–1878; Niš, Pirot, Vranje környéke), majd a balkáni háborúk (1912–1913; Vardar–Macedónia, Koszovó) után került Szerbiához. A terület feletti fizikai uralom megteremtését megelőzte a feltérképezés, kijelölés és birtokbavétel aktusa, melynek mozzanataként értelmezhetők az útleírások, a demográfiai és a néprajzi munkák is. Atanasovski az útleírásokat olyan, széles értelemben vett kulturális alkotásokként definiálja, melyek hitelesen tanúskodnak az utazásról, a szerző benyomásairól, és képesek affektív reakciókat, érzelmi azonosulást kiváltani az olvasókból. A szerbiai és az osztrák–magyar monarchiabeli szerb közönség identitásának fontos részét képezték a fent említett magterületek, anélkül, hogy jártak volna ott, vagy akár csak találkoztak volna valakivel, aki hitelt érdemlően be tudta volna mutatni e tájakat és népességüket. Ezt a hiányt pótolják a 19. század közepétől mind gyakrabban megjelenő útleírások, melyek szerzői többnyire közvetetten vagy közvetlenül kötődtek a szerb állam expanziós tevékenységeihez – találunk köztük diplomátákat és tanárokat, a szerb szellemű oktatást zászlajára tűző belgrádi Szent Száva Társaság tagjait. Atanasovski kiemeli Miloš S. Milojević író, történész és politikus 1871–1881 között megjelent háromkötetes művét, ami lefektette a műfaj alapjait, illetve Branimir Nušić író és konzult, aki „Koszovó földjéről és népéről” szóló művében immár népdalokat is közölt.

Az Ószerbiáról szóló útleírások fontos célja, hogy a szerb haza (*domovina*) integráns részeként mutassák be e régiókat, és igen heterogén, modern nemzeti identitással nem, vagy akár több önazonossággal is rendelkező népségüket. Az útirajzokban egyaránt megtalálhatók a történelmi folytonosságra és a szerb haza organikus egységére vonatkozó utalások. Jellemző e műfajra a tér dimenziójának primátusa az idő felett, a történelmi és mitikus idő összerosása, valamint a gyakori hivatkozások a középkori szerb mitológiára. Emellett fontos a szerb nemzet fizikai, demográfiai és kulturális fenyegetettségének hangsúlyozása (9, 11, 46).

Atanasovski az útleírás egy formájaként jellemzi a(z ószerbiai) szerb népdalt, kialakulásának önálló fejezetet szentel. Hivatkozik az európai irodalmi hagyományra, amely az egyes nemzetek géniuszának, az önálló nemzeti kultúrának (Herder) a kifejeződése. Kulcsfontosságú a hitelesség kérdése, a szóbeli hagyomány azonnali lejegyzése (Grimm). Már a 19. század elején megjelenik a szerb népdal műfaja a sok központú, szerbiai, magyarországi, illetve horvátországi szerb nyilvánosságban Vuk Stefanović Karadžić irodalmár és nyelvújító műveiben. Fontos megemlíteni Kornelije Stanković budai származású, jórészt Bécsben alkotó zeneszerzőt, akinek három dalgyűjteménye egybeesik a városi szerb daloskörök alapításával a 1850-es évek végén és az 1860-as évek elején. Az elsősorban a Habsburg Birodalom és Szerbia városi központjaiban kialakuló szerb zenei, irodalmi, kulturális életet egyre inkább uralta a „tisza”, vagyis urbánus, idegen elemektől mentes falusi kultúra diskurzusa (72–77). Míg Stanković jórészt šumadijai és dél-magyarországi szerb dalokat gyűjtött, addig az 1870–1880-as években megjelentek az első dalgyűjtemények, melyekben az immár földrajzi eredetmegjelöléssel ellátott énekek között szerepeltek az Ószerbiában gyűjtött dallamok is. A zágrábi Franjo Kuhač délszláv ihletettséggű gyűjteményeiben megjelentetett macedóniai dalokat, ezek azonban nem arattak nagy sikert a szerb nyilvánosságban (82–85). Vele nagyjából egy időben gyűjtött Milojko Veselinović, aki tanárként, majd konzulként tevékenyen részt vett a szerb identitás terjesztésében és megerősítésében az Oszmán Birodalom területein. Népdalgyűjtésének eredményeit saját szerkesztésű, belgrádi kormánytámogatással megjelenő, néprajzi tematikájú lapjában adta közre (87–88). Az összesen huszonnyolc dal kottája részben zenei előjegyzés, harmonizálás nélkül, ugyanakkor immár az adatközlők megjelölésével látott napvilágot. A népdalok szerkesztésénél Veselinović fontosnak tartotta, hogy a szöveg és a dallam mentes legyen a szerb kultúrát veszélyeztető görög, török és albán elemektől, ezért a szerb nemzeti ideológiába illeszkedő elemekkel módosította a szövegeket. Emellett hangsúlyozta az Ószerbiában és más helyeken élő szerbek közti egységet a közös motívumkincs és a különböző területeken énekelt hasonló dalok kiemelésével (97–100).

A műfaj korai képviselőinek áttekintése után a szerző a monográfia leghosszabb elemzését az ószerbiai – és általában a szerb – népdalokat az egyetemes zeneirodalomba emelő Stevan Mokranjac zeneszerző és karnagy munkásságának szenteli. Az elemzés központjában Mokranjac *magnum opusa*, tizenöt dalcokra (*rukovet*), különböző vidékekről szóló népdalokat felhasználó kórusműve

áll. Atanasovski e korpusz hat dalcsokrát értelmezi az ószerbiai útleírások kontextusában. A szerző részletesen beszámol a dalcsokok keletkezéséről, leírja az ünnepezt zeneszerző két dalgyűjtő útját. Az elsőre 1894-ben, a Belgrádi Daloskör turnéja közben került sor, míg a második két évvel később, jóval szervezettebb körülmények között zajlott, a pristinai szerb konzul, Branislav Nušić jóváhagyásával. Mivel Mokranjac iránt nem voltak a felkeresett falvakban bizalommal, ezért jobbra Nušić bizalmasainak segítségével, a konzulátuson dokumentálta a dalokat (112–115). A zeneszerző jelentős mennyiségű népdalt jegyzett fel, ezeket azonban nem adta közre (habár feltehetőleg szándékában állt), hanem beemelte a már említett dalcsokokba. Atanasovski a zenei változtatásokat elemezve három típust különböztet meg: a komponált, a lényegesen és a kevésbé megváltoztatott melódiákat. E beavatkozásokkal Mokranjac célja az volt, hogy a polgári, „nyugati” zenekultúrába illesztve egyéni, ugyanakkor reprezentatív nemzeti harmóniarendszert, zenei nyelvet hozzon létre (128).

Mokranjac dalgyűjtő útjait figyelemmel kísérte a korabeli sajtó, a Belgrádban, Ljubljanában és Zomborban kiadott dalcsokrai nagy sikert arattak. A kortársak tehát hitelesnek ismerték el Ószerbia e reprezentációit, a zeneszerzőnek a népi zenei nyelv megismertetésében játszott szerepét Vuk Karadžić nyelvújítóéhoz hasonlították (140). Ugyanakkor nemcsak „autenticitásuk” miatt hasonlítja Atanasovski Mokranjac dalcsokait az útleírásokhoz, a műfaj egyéb toposzait – a dokumentumjelleg és a művészi reflexió elegyét, a politikai határok és az idő eltörlését, a fenyegetettség kifejeződését és a tisztátalan „Másiktól” való elhatárolódást – is kimutatja bennük (134). A gyűjtés és a feldolgozás mozzanata a zeneszerzőnél elválaszthatatlan volt, némely dal esetében már azok feljegyzésekor változtatásokat eszközölt. A kulturális transferek célja olyan zenei nyelv létrehozása volt, melyben megjelennek a regionális zenei és nyelvi karakterjegyek, azonban a polgári közönség is azonosulni tud vele, kifejezi a nemzet egységes és oszthatatlan voltát. A „Másik” által jelentett fenyegetés a Manojlović által „sötéteknek” nevezett harmóniákban jelenik meg (150), illetve néhány helyen a szövegben is, így a *Što Morava mutno teče* (*Trübe fließt die Morava*) dal egyik, németül megjelent változatában, a fenyegetően örvénylő folyó túlsó partján Fachir aga mögött felsorakozó „arnauták, djakovicaiak és meglenciaiak” „isszák a [szerb] rájanép vérét” (148).

A következő fejezetben Atanasovski a Mokranjac által bemutatott és népszerűsített ószerbiai népdal műfajának (és a dalok egy részének) továbbélését mutatja be az öt követő zeneszerzők – Raja Pavlović, Vladimir Đorđević és Isidor Bajić – munkásságán keresztül. Az 1893 és 1905 között kiadott négy, Mokranjacra támaszkodó albummal a századfordulón az ószerbiai népdal megjelent a polgári otthonok szalonjaiban, a zongorával kísért házimuzsika részeként (155). E műveket szintén a népdalgyűjtés aktusa „hitelesítette”, ugyanakkor Pavlović esetében Atanasovski rámutat, hogy nincs adat a színész-zeneszerző oszmán útjára, ahogy a háború előtti időszakban Đorđević sem járt Ószerbiában (157, 163). Külön figyelmet érdemel a budapesti Zeneakadémián végzett, később

Újvidéken alkotó Bajić munkássága, aki a magyarországi nyilvánosságban is hasonló szerb nemzeti diskurzushoz kapcsolódva jelenítette meg Ószerbiát, sőt abba beemelte a *komitska pesma* műfaját, az egyre véresebbé váló macedóniai szerb–bolgár–görög rivalizálás szerbpárti fegyveres egységeinek reprezentációját (181–182).

Srđan Atanasovski kis terjedelmű, ám igen tartalmas művében a zenetörténet és a kritikai nacionalizmuskutatás módszereit felhasználva, a 19. század végi szerb kulturális és politikai expanzió kontextusában mutatja be a modern szerb nyilvánosságban az ószerbiai és macedóniai szerb népdal (*narodna pesma*) jelenségét, a műfaj szerepét a nemzeti magterületek elképzelésében, feltérképezésében és végső soron e terület nemzeti-etnikai homogenizációjában. Az ószerbiai népdal csak a nyomtatás, a tömegkommunikáció segítségével, a modern európai zeneirodalom keretei közt jöhetett létre, fontos funkciója volt az egységesként elképzelt szerbség, az időtlen nemzeti táj bemutatása, átélhetővé tétele. Atanasovski elsősorban a népdalgyűjtő-zeneszerző (*melográf*) szerepe felől kiindulva, a zenetudós eszköztárát használva elemzi a szöveget és a dallamot, rámutatva a tartalmi és formai beavatkozásokra, melyek az eredeti énekeket sokszor jelentősen megváltoztatva azokat a nemzeti önreprezentáció részévé tették. A szerző természetesen utal a régió nacionalizmusai közt fennálló hasonlóságokra, érdekes lenne ugyanakkor összevetni az esetet a területek kortárs bolgár, görög vagy albán reprezentációival.

Az ismertetés elején röviden felvázoltuk, hogyan kerülhet a 19. századi szerb nemzeti mozgalom diskurzusa a jelen közéleti vitáinak középpontjába. Erre Atanasovski is utal, amennyiben az ószerbiai szerb népdal mindmáig alkalmas „alternatív nemzeti térképek” felrajzolására (191). Magyarországon olvasva a könyvet a téma iránt érdeklődő kutató fontos adalékokat talál arra, hogy milyen, határokon átnyúló kulturális cserefolyamatok során és hogyan jelentek meg a szerb nemzet egységét hangsúlyozó, a nemzet mitikus magterületeit reprezentáló művek az Osztrák–Magyar Monarchia szerb és nem szerb nyilvánosságában. Különösen értékes a szerző azon gondolatmenete, melyben a különböző reprezentatív eseményeken és magánterekben megjelenő népdalokat útleírásokként definiálja és problematizálja.

Tömöry Miklós